

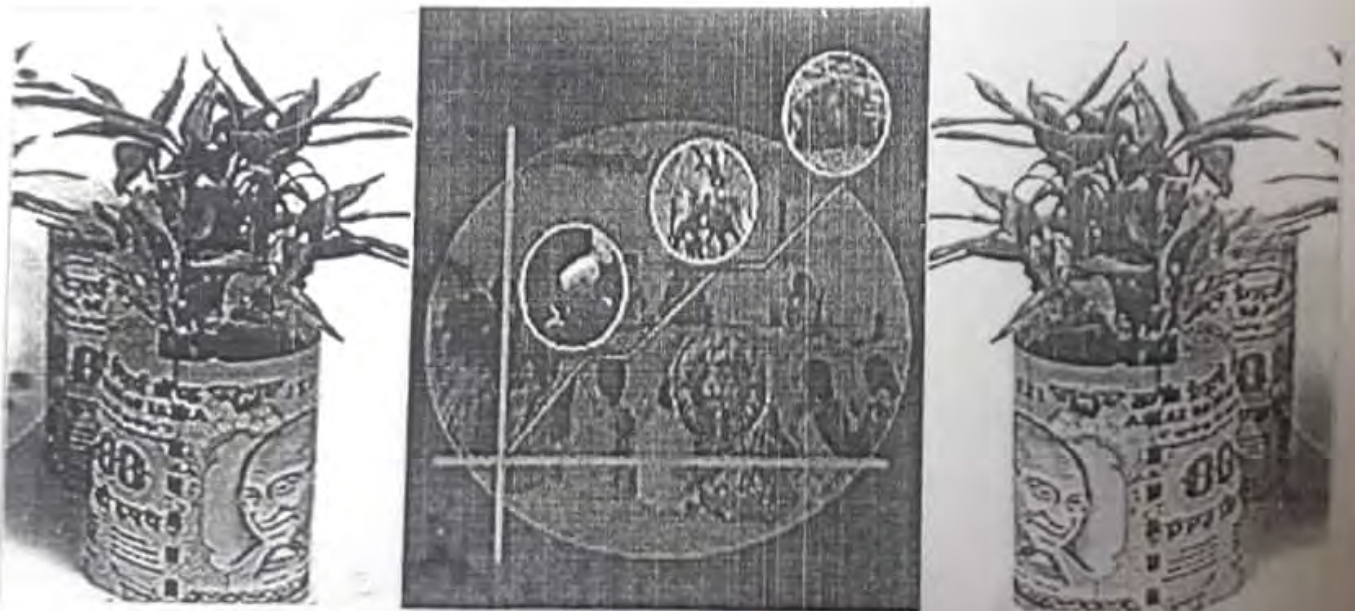
Volume 8 (Special Issue 06) Feb. 2018 ISSN-No. 2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

4.270

Editor - Dr. R. V. Bhole

खानदेशातील आदिवासींची कला व संस्कृति

पी.एस.शोभवणे

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव भाटील कला व कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देशले विज्ञान महाविद्यालय

प्रस्तावना : आदिवासी समाज म्हणजे 'अतिप्राचीन समाज' किंवा 'अतिशय अप्रगत व गौण समाज' असे समीकरण करणे चुकीचे आहे. मानवशास्त्रज्ञांनी वैज्ञानिक पध्दतीने आदिवासी समाजाच्या व्याख्या करून आदिम समाज विषयीचे चुकीचे ग्रह तर दूर केलेत पण त्याचबरोबर आदिवासी कोणाला म्हणावे याही प्रश्नांचे उत्तर दिले आहे. यासाठी विविध मानवशास्त्रज्ञांनी व अभ्यासकांनी आदिम समाजाच्या विविध व्याख्या केलेल्या आहेत.

१. गिलीन :- गिलीन यांच्या मते, "एका विशिष्ट भूप्रदेशाला राहणारा, समान बोलीभाषा व समान सांस्कृतिक जिवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांच्या समुच्चयाला 'आदिवासी समाज' असे म्हणतात."
 २. डब्ल्यू. जे. पेरी :- यांनी आदिवासी समाजाचे कमीत कमी वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. ते म्हणतात, "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भू-प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समुहाला 'आदिम समाज' असे म्हणतात."
 ३. डॉ. रिहर्स :- यांच्या मते, "ज्या समुहातील सदस्य एक समान बोलीभाषा बोलतात, युध्द वेगळे सारख्या उदिष्टापुतीकरीता एक होऊन इटतात अशा सरळ व साध्या सामाजिक समुहाला 'आदिवासी समाज' असे म्हणतात."
 ४. मदन व मुजूमदार :- यांच्या मते, "समान भाषा व समान संस्कृति असणाऱ्या व आर्थिकदृष्टीने परस्पर संबंधीत असणाऱ्या ग्रामीण समुदायाच्या समुच्चयाचा उल्लेख 'आदिवासी समाज' म्हणून केला जातो."
 ५. इम्पीरियल गॅझेट :- इम्पीरियल गॅझेटमध्ये आदिवासींची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे, "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या, एकाच भू-भागात राहणाऱ्या सुरुवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेला पण सर्वसामान्यपणे अंतर्विवाह नसलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या समुच्चयाला 'आदिवासी समाज' असे म्हणतात."
- महाराष्ट्रात आदिवासी लोक ज्या भागात राहतात त्या भागांचे भौगोलिकदृष्ट्या तीन भाग केले जातात.
१. **राह्याद्री विभाग :-** या विभागात महादेवकोळी, वारली, कोकणा, ठाकर, कातकरी, मल्हारकोळी, या जमातींची वस्ती आढळते. महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येत हे प्रमाण ३८% आहे.
 २. **सातपुडा विभाग :-** या विभागात सातपुडा पर्वताच्या रांगांमध्ये भिल्ल, कोकणा, कोकणी, गावीत, दुबळा, कोरकू, धानका, तडवी व पावरा या जमाती राहतात. या विभागात धुळे, नंदुरबार, जळगाव, औरंगाबाद व अमरावती या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. १९७१ च्या या विभागातील आदिवासींची लोकसंख्या अंदाजे १० लाख म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या ३३% होती.
 ३. **गोंडवन विभाग :-** या विभागात विदर्भातील डोंगराळ आणि जंगलमय प्रदेशाचा समावेश होतो. चंद्रपुर, भंडारा, यडचिरोली, यवतमाळ व नागपुर या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. या जिल्ह्यात गोंड, माडिया-गोंड, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, गावीत, मल्हारकोळी, कोलाम, कोरकू या आदिवासी जमाती या भागात आढळून येतात. हया प्रमुख अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या ८०% आहे.^१
 - १) **खानदेशातील कोकणी जमात :-** 'कोकणी,' 'कुकणी' ही कोकणा जमातीची समानार्थक नावे आहेत. कोकणा जमात ही राज्यातील स्थायिक जमात असून दिसण्यात हे लोक ठाणे जिल्ह्यातील 'वारली' जमातीच्या लोकांसारखे दिसतात. 'कोकणा' ही महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रमुख जमात असून १९८१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या ३,५२,९३२ इतकी होती. ही जमात प्रमुख्याने ठाणे (४१%),

नाशिक (२२१९४०), नंदुरबार, धुळे (८६५१४), जिल्ह्यात पसरलेली आहे.^१ 'कोकणा' हा शब्द कोकण (पश्चिमेकडील समुद्र किनारपट्टी) या शब्दापासून आला आहे असे सांगितले जाते. हे क्षेत्र कोकणा जमातीचे मुळ वस्तीस्थान असून ते समुद्रकिनारा आणि सह्याद्री पर्वत यामधील पट्यात वसलेले आहे. एन्थोवेन यांच्या मते, प्रसिध्द दुर्गादेवीच्या दुष्काळात कोकणा जमातीचे लोक देशोघडीला लागले. व १३९६ ते १४०८ या काळात ते उत्तरेकडे सरकरले. जव्हार संस्थानाच्या राजवटीत गंभीरगडच्या रखवालीचे काम या जमातीच्या लोकांकडे होते.^२

अ) पोशाख आणि दागिने :- कोकणी लोक मध्यम उंचीचे व काळ्या सावळ्या रंगाचे आहेत. यांची ज्या भागात वस्ती आहे तेथील बहुसंख्येने असलेल्या समाजाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक चालीरितीचे संस्कार या जमातीवर झालेले दिसतो. पुरुष आखूड नेसणीचे धोतर, बंडी व फेटा परिधान करतात. तर स्त्रिया नऊवारी लुगडे नेसतात. अंगात चोळी व डोक्यावर फडकी घेतात. नेसूचे लुगडे व डोक्यावरील फडकी यातील रंगसंगतीबद्दल कोकणा स्त्रिया चोखदळ असतात. आता पूर्वासारखे कमरेभोवती घट्ट लुगडे नेसण्याऐवजी सैलसर लुगडे व डोक्यावरून पदर घेणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण वाढलेले दिसते. कोकणा स्त्रियांच्या अंगावर पितळ-रुपा बरोबर सोन्या-चांदीचे दागिने दिसतात. दागिण्यांमध्ये प्रामुख्याने नथ, पावलीहार, साखळ्या, पागखे (कानात), गाठी, हार, वजरटिक, येळा, बांगड्या, डोरले, फुले, झुलकी व अनेक प्रकारच्या मण्यांच्या माळांचा समावेश झालेला दिसतो. जुन्या पध्दतीची बाळलेणी, सटवाई, मनगट्या ह्या कोकणी जमातीत पाहावयास मिळतात. पुरुषांमध्ये मात्र दागिण्याबद्दल फारशी आवड दिसत नाही. त्यांना फक्त ताल रंगाच्या फेट्याची आवड दिसून येते.^३

ब) वेशभूषा :- मानवाची वेशभूषा राहत असलेल्या पर्यावरणानुसार अनुसरून असते. पावरा लोकांची वेशभूषा ही रवांच्या डोंगरदऱ्या तसेच जंगल पर्यावरणास अनुसरून अशी आहे.

सर्वसाधारणपणे पावरा लोक पुरुष धोतर वापरतात, ते गुडग्यापर्यंत असते. डोक्यावर टोपी किंवा पगडी व अंगात सदरा परिधान करतात. व स्त्रिया नऊवारी साडी वापरतात आणि दागदागिणे परिधान करतात. आताच्या मुला-मुलींचा पोशाख हा आधुनिक प्रकारचा असतो.^४

क) दागदागिणे :-

• स्त्रियांचे दागिणे :- पावरा स्त्री दागदागिणे वापरण्याबाबत अधिक दक्ष असते. घरातील शुभकार्याप्रसंगी, सणासुदीला, विवाहप्रसंगी, यात्रेनिमित्त, बाहेरगावाला जाताना ती अंगावर जास्तीत जास्त दागिणे परिधान करते. पावरा स्त्रियांचे सर्व दागिणे हे चांदीचे असतात. तिच्या दागदागिण्याचे विविध प्रकार आढळतात.

दंडावर :- वावा-बाट्या, (वेल्या), हवाला, वाहुत (बाजुबंद)

मनगटावर - वावा, सिलवा-सिलवा, गोंखरा-गुखरा, वेल्यासारखे दागिणे असतात. कानात कानगेटला (रिंग) किड्या रिडु असतात.

गळ्यात - आहडी, हाकुल (खाली), टावली (चांदीच्या रुपयांना डागून बनविलेला हार) तसेच रंगीवेरंगी मण्याची पोत असते.

पायात :- पिंजण्या (पंजण), तुडा (तोडे), बाला (पायातील वाळा), चाकला सावड.

पायाच्या व हाताच्या बोटात :- चांदीची अंगुठी, मुंदी असते. पायाच्या बोटात किळ्या (मासोळ्या) असतात. नाकात पासला-पांसला (फुली, नाथणी) वापरतात.

• पुरुषांचे दागिणे :- पुरुषांच्या दंडावर बाहटान वावा (कडे) असते. मनगटावर वादा असतात. कानात चौकडी असते. हातात अंगट्या असतात. पुरुष जास्त प्रमाणात दागिणे वापरण्यास टाळतात.^५

२) खानदेशातील पावरा लोकांचे वाद्य :-

सातपुड्याच्या जंगलमय पर्यावरणात राहणाऱ्या पावरा लोकांमध्ये संगीत आणि नृत्य हे विरंगुळ्याची मुख्य साधने आहेत. सभ जवळ प्रसंगी गाणी म्हणत झोलाच्या तालावर ती नृत्य होऊन नाचतात. त्या नृत्याप्रसंगी निरनिराळ्या वाद्यांचा वापर केला जातो. पावरा लोकांच्या

वाद्याची पावरी भाषेतील नावे वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहेत ते पुढील प्रमाणे.

- १) डुल:- मोठ्या आकाराच्या अवाढव्य ढोल
- २) मांदल:- लहान ढोल
- ३) डुल्या:- मृदुगासारखे वाद्य
- ४) थावी:- थाळी वाद्य
- ५) पिपऱ्या:- पिपाणी
- ६) तुतड्या:- ताशासारखे वाद्य
- ७) रोणयो:- किंगरी सारखे वाद्य
- ८) गागु:- तौडाने वाजवयाचे वाद्य
- ९) पावी:- बासुरी
- १०) डाकवा:- डमरूच्या आकाराचे मोठे वाद्य

मोठा अवाढव्य ढोल होळीच्या सणास, इंदल उत्सव प्रसंगी वाजवतात व या सर्व वाद्यांच्या तालावर पावरा लोक हात धरून नृत्य करतात.^६

३) खानदेशातील पावरा समाजातील विवाह पध्दती :- खानदेशात वस्ती केलेल्या पावरा समाजात विवाह करणे अत्यावश्यक मानले जाते. जर विवाह केला नाही तर स्वर्गवासी झालेले वाडवडिल स्वर्गात शापीत जीवन जगताना, त्याशिवाय अविवाहित व्यक्ती मेली तर तिला स्वर्गात प्रवेश नसतो अशी पावरा लोकांची भावना आहे. ज्याचा विवाह होत नसेल त्याचात काहीतरी दोष आहे असे समजले जाते. अशा अविवाहित व्यक्तीस धार्मिक समारंभातही भाग घेता येत नाही. म्हणून पावरा लोकात विवाह ही अत्यावश्यक बाब समजली जाते.^९

अ) पावरा समाजातील विवाह संबंधातील सामाजिक रुढी :- पावरा लोकात विवाहसंबंधीचे काही नीतीनियम आहेत. उदा. मामाच्या मुलीशी लग्न करीत नाहीत. कारण मामाचे आईच्या रक्ताशी नातेसंबंध असतात म्हणून मामाची मुलगी बहिण मानली जाते. इतकेच नव्हे, तर पूर्वीच्या काळी मामाच्या पाड्यातील मुलीशीही विवाह केला जात नसे. कारण त्या गावातील मुली अप्रत्यक्षपणे आईच्या रक्तसंबंधाशी जोडल्या जातात. त्याशिवाय आत्याच्या मुलांशी किंवा मुलींशी विवाह होत नसतो. कारण वडील आणि आत्या एकाच रक्ताचे असतात. परंतु अलीकडे बदलत्या काळाचा परिणाम म्हणून तसेच आदिवासींच्या वाढत्या लोकसंख्येचा दबाव म्हणून

संबंधित गावातील वरील बंधन रीत झाली आहेत. आता फक्त मामाच्या किंवा आत्याच्या घरातील मुला-मुलीशी लग्न करणे निषिद्ध मानले जाते. वरील बंधन रीत झालेली असली तरी एकाच कुळातील मुला-मुलींचे लग्न संबंध होत नाहीत. म्हणून वधू वर हे वेगवेगळ्या कुळातील असले पाहिजेत तरच पावरा समाजातील मुला-मुलींचे संबंध पुळतात.^{१०}

ब) पावरा समाजात विवाहाच्या वेगवेगळ्या पध्दती :- भारतीय समाज संस्कृतिगत लग्न म्हणजे पवित्र बंधन मानले जाते. पावरा समाजात अंतरजातीय विवाहास मान्यता नसते. पावरा समाजात विवाह एक पवित्र बंधन मानले जाते. विवाहाच्या पध्दती खालील प्रमाणे.

- पारंपारिक विवाह किंवा समाज मान्यता विवाह :- वर वधूच्या व त्यांच्या कुटुंबियांच्या एकमेकांच्या पसंतीने होणाऱ्या विवाहास पारंपारिक किंवा समाजमान्य विवाह असे म्हणतात. हा विवाह रुढी परंपरेनुसार साजरा केला जातो. त्यासाठी सर्व समाज, नातलग एकत्र येतात. व त्यांच्यासमंतीने विवाह होतो.

- जवरी विवाह :- या विवाह पध्दतीत मुलीस पळवून नेवून विवाह केला जातो. या जवरीने ओढून नेणे म्हणजे मुलीस पळवून नेणे असा त्याचा अर्थ होतो. 'लीन नाहालू दियाव' असे म्हणतात. एखादा गृहस्थ स्वतःसाठी मुलगी पळवून आणतो किंवा मुलासाठी मुलगी पळवून आणतो.

- घरघुरी विवाह :- या विवाहात मुलीला मुलगा पसंत असेल आणि तिचे आई-वडिल त्या लग्नास विरोध करीत असतील किंवा मुलीचा बाप जास्त देज मागत असेल तर मुलगी सरळ तिच्या पसंतीचा तरुणाच्या घरात राहायला जाते. अशा प्रसंगी त्या तरुणीस त्या तरुणाच्या घरातील लोकांचा त्रासही सहन करावा लागतो. अशा पध्दतीच्या विवाहास घरघुरी विवाह असे म्हणतात.

- प्रेम विवाह :- या विवाह प्रकारात तरुण-तरुणीचे एकमेकांवर प्रेम असेल आणि त्यांच्या विवाहास विरोध असेल तर ते सरळ पळून जातात. जवरी

दिवसानंतर त्यांच्या आई-वडिलांचा विशेष कमी होतो. जात पंचायत बसवून त्यांचा विवाहास मान्यता मिळते. या प्रसंगीही मुलीच्या बापास हुंडा (देणू) द्यावा लागतो. परंतु हुंडा मुलीच्या बापाच्या इच्छाप्रमाणे मिळत नाही. तसेच त्यास जात पंचायतीचा खर्च द्यावा लागतो. पावरा समाजात असे प्रेम विवाह बाजारहाट, सभ, यात्रा आदि प्रसंगी मोठ्याप्रमाणावर होतात. अशा विवाहांना प्रेम विवाह असे म्हणतात.¹¹

- **बहुपत्नीकत्व पध्दत :-** पावरा लोकात बहुपत्नीत्वाची पध्दत प्रचलित आहे. दुर्गम दऱ्याखोऱ्यातील भागात तर ही प्रथा प्रकषाने जाणवते. जमिनजुमला बाळगुण असलेल्या तसेच घांगली आर्थिकस्थिती असलेल्या पावरा लोकांकडे दोन तीन बायका आढळून येतात. स्वतःकडे जास्तीत जास्त बायका असणे हा पावरा समाजात प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जाते. आपली प्रतिष्ठा दाखविण्यासाठी असे मालदार लोक दोन तीन बायका सहज करतात. परंतु सर्वसामान्य आर्थिकस्थितीतील पावरा माणसाला एक बायको असते. सहाजिकच सातपुड्याच्या परिसरात सर्वदूर पसरलेल्या पावरा लोकात एकपत्नी प्रथा मोठ्या प्रमाणात आढळून येते.¹²

- **खानदेशातील आदीवासींचे सांस्कृतिक जिवन :-**
 भिल्लांच्या उत्तपत्तीविषयी भागवतपुराण, अग्निपुराण, महाभारत, शिवपुराण, रामायण इत्यादी वाङ्मयात त्यांचा उल्लेख आढळतो. भिल्ल हा शब्द बिल्लू या शब्दापासून आला आहे असे सांगितले जाते.¹³ भिल्लांचे प्रामुख्याने दोन उपविभाग आहेत त्यांना "हगा" आणि "हगवाडिया" असे म्हणतात. त्याचबरोबर भिल्लामध्ये गोत्र पध्दती असून त्यांचे २७ ते ३६ गोत्र असल्याचे आढळते. भिल्ल लोकांमध्ये लग्नपूर्व व लग्नबाहय संबंध प्रचलीत आहेत. पत्नीच्या मृत्युनंतर भिल्लपुरुष त्याच्या मयत पत्नीच्या लहान बहिणीशी लग्न करतात. सातपुड्यातील भिल्लांची पारंपारिक लग्नपध्दती मनोरंजक आहे. भिल्ल समाजात नवरा मुलगा मुलीला यात्रेत किंवा बाजारात पहातो व लग्नाची मागणी घातलो. मागणी प्रमाणे लग्न जमले

नाहीतर मुलगा मुलीला तिच्या संगतीने पळवून नेतो व लग्न करतो.

वसावे, वसावा, वडवी, पाडवी ह्या भिल्लांच्या अलग पीट जमाती नाहीत. भिल्ल जमातीतील ही महत्वाची कुळे आहेत भिल्ल प्रदेशात (पहाडात) राहणारे पाडवी, वरच्या भागात राहणारे वडवी आणि वसाहतीत किंवा गावे करून राहिले ते वसावा (वसावे) व मुळ समाजापासून तुटलेले दुर झालेले ते तडवी अशी त्यांची स्थानपरत्ये कुळ आढळतात. तडवी भिल्ल अवकलकुवा तालुक्यात आहेत त्यांना 'डाणका तडवी' असेही म्हणतात. हे तडवी भिल्ल हिंदु धर्मिय आहेत कच्चे घान्ये खाणारे म्हणून त्यांना 'डाणका भिल्ल' म्हणण्याची प्रथा पडली असवी.तर शंकर, चोपडा, यावल तालुक्यातील तडवी भिल्ल हे मुस्लीम धर्मिय आहेत. त्यांची बोलीभाषाही वेगळी आहे. त्यांचा विवाह सोहळा सुर्योदयापूर्वी किंवा सुर्यास्तानंतर पार पडतो. हे लोक निसर्ग पुजक आहेत त्यांच्यात पारंपारिक पंचायत असून सर्व प्रकारचे सामाजिक व कौटुंबिक तंटे त्या पंचयती भाफेत सोडविले जातात. आदिवासी समाजात मुल जन्मल्यानंतर मुलाच्या तोंडात दारूचा थेंब टाकला नाहीतर मुल नशिवान निघणार नाही असा त्यांचा समज आहे. त्याचबरोबर मृत्यूपावलेल्या माणसाच्या तोंडातही दारूचा थेंब टाकला जातो. थोडक्यात आदिवासींच्या जिवनात दारूला खुप महत्व आहे असे दिसून येते. सातपुड्यातील होळी उत्सव हा आगळ्यावेगळ्या पध्दतीने साजरा केला जातो. होळी विषयी वैशिष्ट्यपूर्ण अशी कथा सांगितली जाते. पोरबाटेय व त्याची पत्नी यांना गांडीदिवाळी, होळी, आखात्री, पाटी, चौदोह, विदन व गेर अशा सात मुली होत्या त्यापैकी होळी ही एक होती. तिच्या नावाने हा सण मोठ्या उत्सवाने साजरा केला जातो. होळी ही पहाडी भागातील मुलगी व बहिण असते त्यामुळे पहाडी भागात होळीला आईचा व बहिणीचा मान दिला जातो. तर सपाटीवरील भागाची ती पत्नी असल्याने या भागातील होळी उत्सवात हास्य व मस्करी दिसून येते. त्याचबरोबर होळीचा सण साजरा करतांना होळीच्या भोग्या, मेळावा, सोल

व सासल वा तिथ्या मुजाबीही आठवण केली जाते व रयानिमित्ताने उत्सव साजरा केला जातो. निसर्ग व पर्यावरण सोबतच्या आदिवासी बांधवांची नात्याची कृतज्ञता व्यक्त करणारा, समूहशक्तीचा आगळावेगळा अविष्कार, ऋणानुबंध सिध्द करणारा, हजारी वर्षांच्या संस्कृतीचा सन्मूढ वारसा जपणारा सातपुड्याच्या दुर्गम भागातील काठी संस्थानच्या मानाचा होलिकोत्सव अगदी जोमाने उत्साहपूर्ण वातावरणात स्वयंशिरस्तीने व मनोभावे श्रद्धेने पार पाडला जातो. होळी हा सण मिल्ह लोक पाच दिवस साजरे करतात. मिल्ह आदिवासी दोलाच्या तालावर धुंदपणे नाचतात. या नृत्यसमूहात सामील झालेले लोक बावा, बुच्या आणि काली या नावांनी ओळखले जातात. त्याचबरोबर गोंसई नृत्यही साजरे केले जाते हे नृत्य देखील होळीचे नृत्य आहे तसेच डिडण नृत्य हे धार्मिक नृत्य साजरे केले जाते मिल्ह पावरा लोक ज्या परिसरात राहातात त्या परिसरात काही गावात गुलाच्या बाजार व भोंग्या बाजार भरविला जातो. होळी नंतर पाचव्या दिवसापासून रंगपंचमीचा कार्यक्रम केला जातो. या होळीच्या कार्यक्रमासाठी विशेष गाणे म्हटले जातात व त्यासाठी विशेष वादयांचा उपयोग केला जातो. होळी नृत्याबरोबरच गाय दिवाळी व गांडीदिवाळी साजरी करतात. यात रात्रभर आदिवासी पारंपारिक पध्दतीने नाटक करतात व सकाळी देवी-देवतांच्या नावाने बकरा, कोबंडी बळी देतात. प्रत्येक गावात वेगवेगळ्या दिवशी ही दिवाळी साजरी होते. तसेच 'ईदलपूजा' व 'देवखळे' हे धार्मिक नाचही साजरे केले जातात. त्यात तारजा, गौरी, दंडार, सोडाली, रेलो ही सर्व धार्मिक नृत्य साजरी करतात. अतिदुर्गम डोंगरदऱ्याच्या कुशीत डोंगऱ्या देवाचा उत्सव मोठ्या उत्साहाने साजरा करतात. निसर्गशी अतूट नाते सांगणारा आदिवासींचा अनेक उत्सवांपैकी एक उत्सव म्हणजे डोंगऱ्या देवाचा उत्सव होय. आदिवासींच्या धार्मिक रुढी ह्या निसर्ग आणि प्राणीपूजेतून निर्माण झालेल्या दिसतात. निसर्गातील गुढ, अनाकलनीय ते सर्व पुजनीय

मानतात. त्यांच्या देवता म्हणजे बळीन, डोंगरदेव, इनदेव, बाघदेव, गडदेव, लवजरी, घरसारी नारसदेव इत्यादी. त्याचबरोबर आदिवासी आपल्या पुर्वजाना व वितराना देव मानतात. भुतपिशाच्य देखील त्यांचा देव स्वरुचीच वाटतात. आदिवासींची गांधीदिवाळीचा उत्सव आगळावेगळ्या पध्दतीने साजरी होतो. दिवाळीच्या निमित्ताने सांगाड्या घाटीचा कार्यक्रम करण्यात येतो. त्याचबरोबर आदिवासींचे कुलदेवता आदिशक्ती देवमोगरा (वाहामोगरी) मातेच्या यात्रेलाचाला सुरवात होते. याहामोगरी देवीच्या यात्रेला धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे.

आदिवासी जमातीत विवाह पध्दती वेगवेगळे आहेत. काही आदिवासी जमातीत बहुपत्नीकत्व, प्रौढ विवाह, विधवा विवाह मान्य आहेत. याला काही जमाती अपवाद आहेत. परंतु चालीरितीनुसार व परंपरेने बहुपत्नीकत्वाची आणि प्रौढ विवाहाची पध्दती रुढ आहे. विवाहाच्या वेळी मद्याची रेलवेल असते व नृत्यागायनाचा कार्यक्रम साजरा केला जातो. मिल्ह लोकांमध्ये एकपत्नीकत्व व बहुपत्नीकत्व या प्रथा जरी प्रचलीत असल्यातरी बायकांना मात्र अनेक पुरुषांशी विवाह करण्यास मनाई आहे. आदिवासी समाजात हठागमन किंवा आगांतुक विवाह, सहपलयन विवाह, झगडा पध्दत विवाह, समाज मान्यता विवाह व बहुमुल्य विवाह अशा विविध प्रकारचे विवाह पध्दती प्रचलीत आहेत. या विवाह प्रसंगी आदिवासी बोलीभाषेमध्ये वेगवेगळ्या पध्दतीच्या व वैशिष्ट्यपूर्ण अशी नाचगाणे, लोकगीते, वऱ्हाडी नृत्य सादर केले जातात. पावरा समाजात विवाह एक पवित्र कार्य मानले जाते. त्यांच्यात पारंपारीक विवाह किंवा समाज मान्यता विवाह, जबरी विवाह, घरघुशी विवाह, प्रेम विवाह, बहुपत्नीकत्व विवाह अशा विविध प्रकारच्या विवाह पध्दती प्रचलीत आहे. धानका जमातीत विवाह हे शक्यतोवर सुर्यादयापुर्वी किंवा सुर्यास्तानंतर होतात. पौष, फाल्गुन व पावसाळ्यातील महिना सोडून विवाह सोहळा केला जातो. या जमातीत विधवा विवाह प्रचलित

आहेत. विवाह विवाह स्वीच्या मधीनुसार किंवा मध्यत नवन्याच्या जहान भावाबरोबर होतो. परंतु त्याची सक्ती केळी जात नाही. त्याचबरोबर विवाहीत स्वीला किंवा पुरुषाला केव्हाही घटबघोट मिळविता येतो. तसेच गर्भीत (गर्भीत), मावची, तळवी मिलत होण्या विवाहाच्या फयदी रुढी परंपरेनुसार केव्हा जातात. आदिवासींचे विवाह मगत (पुरोहित) द्वारे केले जातात. विवाह प्रसंगी जेवणाबरोबर मद्यपान केले जाते. थोडक्यात आदिवासी जीवनात मद्याला (दारुला) व मगताला अतिशय महत्व दिवून येते.

जोनाच्याही समाजाची सुधारणा कारवाची असेल तर त्यासाठी प्रथम शिक्षणाचा प्रसार इ ताला पाहिजे हा अगदी सामान्य सिध्दात आहे. ज्या समाजाची सुधारणा करावयाची आहे त्या समाजाला जी पर्यंत केव्हा जाणाऱ्या सुधारणेचे महत्व पटत नाही तो पर्यंत त्या सुधारणा बाहेरून लादल्यासारख्या होतात व अल्पकाळच टिकतात. म्हणून सर्वप्रथम आदिवासींच्या सुधारनेसाठी शिक्षणाचा प्रसार पाडला पाहिजे. केवळ त्यामुळेच त्यांची दृष्टी व्यापक व प्रगत बनेल. आणि समोवतालच्या समाजाचे ज्ञान होऊन त्यांच्यात स्वर्चा आणि महत्वाकांक्षा निर्माण होऊन आदिवासींच्या प्रगतीला निश्चित मती मिळेल हे होण्यासाठी प्रथम त्यांच्यात शिक्षणाची गोडी आणि लालसा निर्माण होणे निकडीचे आहे हे तत्वतः मान्य करून मागासलेल्या वर्गाच्या उन्नतीसाठी शासनाने तन्हेतन्हेचे प्रयत्न केले आहेत व करीत आहेत. मानवी समाजात

समाजापरिवर्तन आणि समाजीकरणार्थे कायम म्हणून शिक्षणाच येथील सगळ्या निजातेला आहे.

आदिवासींचे लोकी जूज्यातील बुज्याबाजा व बावरी

आदिवासींचे लोकी जूज्यातील बुज्याबाजा व बावरी

आदिवासींच्या जूज्यातील बावरी

संदर्भ :-

- १) डॉ. गारे गोविंद महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, प्रकाशक-अनिरुध्द अनंत कुलकर्णी, प्रकाशन-कौन्टिनेन्टल पुणे, द्वितीय आवृत्ती २००२, पृ.क्र.१-२
- २) चौरे के. बी. नंदुरबार तालुक्यातील कोकणी जमातीचा सामाजिक आणि आर्थिक जन्वास १९८७-८८, पृ.क्र.८
- ३) डॉ. गारे गोविंद पूर्वोक्त पृ.क्र.१११
- ४) डॉ. गारे गोविंद उपरोक्त पृ.क्र.१११
- ५) डॉ. गारे गोविंद उपरोक्त पृ.क्र.११२
- ६) खन्ना बी.डी. घडगाव तालुक्यातील पावरा समाज, २००३-०४, पृ.क्र.२१
- ७) खन्ना बी.डी. उपरोक्त पृ.क्र.२२
- ८) खन्ना बी.डी. घडगाव तालुक्यातील पावरा समाज, २००३-०४, पृ.क्र.२१

- ९) खन्ना बी.डी. घडगाव तालुक्यातील पावरा समाज, २००३-०४, पृ.क्र.१९-२०
- १०) प्रा. पाटील डी.जी. खानदेशातील आदिवासी पावरा, (पहा) खानदेशचा सांस्कृतिक इतिहास. खंड दोन (संपा) डॉ. शहा मु.ब. प्रकाशक-का.स. वाणी, मराठी प्रगत अध्ययन संस्था धुळे, जानेवारी २००४, पृ.क्र.१५
- ११) प्रा. पाटील डी.जी. पूर्वोक्त पृ.क्र.१५
- १२) प्रा. पाटील डी.जी. उपरोक्त पृ.क्र.१६
- १३) डॉ. गारे गोविंद महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती पूर्वोक्त पृ.क्र.६३